

KAZAKİSTAN VE KIRGIZİSTAN'DA KOLEKTİFLEŞTİRME: SÖZLÜ TARİH ÇERÇEVESİNDEN BİR BAKIŞ*

Collectivization in Kazakhstan and Kyrgyzstan: An Evaluation with the Use of Oral Sources

Güljanat KURMANGALIYEVA ERCİLASUN**

Gazi Türkiyat, Güz 2016/19: 11-22

Öz: 20. yüzyıl Kazakistan ve Kırgızistan tarihinin dönüm noktaları arasında, zorla yerleşik hayat tarzına geçirmeleri, hayvanlarına devlet tarafından el konması ve varlıklı insanların "kulak" diye etiketlenerek cezalandırılması gibi uygulamalardan oluşan, Sovyetlerin zorla kolektifleştirme politikaları da bulunmaktadır. Sovyetlerin merkezî ekonomi sistemine geçiş yolundaki tavizsiz siyasetine, sert iklim koşullarının eşlik etmesiyle ve 1920'lerin sonundaki – 1930'ların başındaki yetersiz hasatla birlikte yürütülen bu politikalar, milyonlarca insanın yaşamını olumsuz şekilde etkilemiştir.

Bu çalışmada, sözlü tarih araştırmalarına dayanılarak, 1928 yılından itibaren uygulamaya başlanan kolektifleştirme sürecinin, Kazakistan ve Kırgızistan'da halkın hayatını ne şekilde etkilediği üzerinde durulmuş; kolektifleştirmenin sıradan insanlar tarafından algısı, halkın direnişi, kolektifleştirmenin sebep olduğu sonuçlar ve halkın bu süreci değerlendirmesi ele alınmıştır.

Bu çalışmaya temel teşkil eden sözlü tarih verileri, "20. Yüzyılda Kırgız Milli Kimliğinin Oluşum Süreci", "Orta Asya Halkının Yaşayan Tarihi: Kırgızistan Örneği" ve "Orta Asya Halkının Yaşayan Tarihi: Kazakistan Örneği" adlı projelerin sonuçlarına dayanmaktadır ve bizzat halkın ağzından derlenen yeni bilgileri de içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kazak, Kırgız, kolektifleştirme, kolektivizasyon, kolhoz (kolektif çiftlik), sözlü tarih

Abstract: Soviet policies of forced collectivization, implemented together with the sedentarization, deprivation of stock and de-kulakization, was one of the turning points in Kyrgyz and Kazakh history in the 20th century. These policies, overlapped with harsh climate conditions and poor harvest at the end of the 1920s – beginning of 1930s, have negatively affected the millions of people.

This paper focuses on how the collectivization process has affected ordinary people in Kazakhstan and Kyrgyzstan since 1928. This paper deals with the perception of collectivization; popular resistance; consequences and by-products of collectivization; and its assessment of ordinary people.

This work is based on the oral history projects "The Formation Process of the Kyrgyz National Identity during the 20th Century", "Living History of Central Asian People: The Case of Kyrgyzstan", and "Living History of Central Asian People: The Case of Kazakhstan", and consists some new data regarding the history of the Kyrgyzs and Kazakhs.

Keywords: Kazak(h), Kyrgyz, collectivization, kolkhoz (collective farm), oral history

* Bu çalışma, 25-26 Eylül 2015 tarihlerinde Leiden Üniversitesi'nde düzenlenen "Development and Modernization in the Soviet and Post-Soviet Periphery" adlı uluslararası konferansta sunulan bildirinin geliştirilmiş hâlidir.

** Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, Ankara/TÜRKİYE. guljanatke@gmail.com Gönderim Tarihi: 20.10.2016. Kabul Tarihi: 22.12.2016.

Başta Josef (İosif) Stalin'in bulunduğu Sovyet idaresi, Lenin'in Yeni Ekonomik Politika'sının yerine, 1928 yılından itibaren ilk beş yıllık kalkınma planını ve kolektifleştirme siyasetini uygulamaya koymuştu. Bu bağlamda *kolhozlar* (kolektif çiftlikler) oluşturulacak, özel mülkiyet devlet mülkiyetine geçirilecek; çiftliklerde elde edilen gelirin bir kısmı merkeze gönderilecek, geriye kalanı, köy halkı arasında dağıtılacaktı. Bunun için öncelikle halkın elindeki mallarına, hayvanlarına, arsa ve topraklarına el konacak, kamulaştırılacaktı. Bu karara direnen veya karşı gelen kimseler, Ceza Kanunu'nun 107. maddesi gereği, "*kulak*" diye adlandırılarak tutuklanacaktı (Boobbyer 2000: 29). 1928 yılının Mayıs ayında bir konuşma yapan Stalin, "Yoldaşlar, bize düşman olan sınıflar var. Var olmakla kalmıyorlar, Sovyet iktidarına karşı mücadele etme teşebbüsündeler" sözleriyle ülkeyi galeyana getirmeye çalışıyordu (McCauley 2003: 37). Daha iyi bir çiftçilik için "*kulak*"lar, sınıf olarak ortadan kaldırılmalıydı. Buradan da sürgüne veya toplama kamplarına gönderilecekti. Varlıklı olmak artık suç teşkil ediyordu ve çoğu varlıklı ailelerin mallarına devlet tarafından el konulmuş, kendileri de çoluk çocuklarıyla birlikte bazen Sibirya'ya, bazen Ukrayna'ya, bazen de farklı coğrafyalara sürülmüşlerdi. Kolektifleştirme sürecinde Kazak ve Kırgızların ilk olarak geleneksel göçebe hayat tarzına son verilerek, yerleşik bir hayata geçmeleri ve kolektif çiftliklerde devlet için çalışmaları beklenmekteydi.

KOLEKTİFLEŞTİRME VE YERLEŞİK HAYAT ALGISI

Toplumun, kolektifleştirme ve yerleşik hayata geçiş sürecine bakışını anlamak için yerleşik hayat tarzıyla ilgili geleneksel anlayış ve algısına bakmak önemlidir. Kazak ve Kırgızlar, yüzyıllardan beri hayvancılığa bağlı göçebe hayat tarzı sürmekte olup, 20. yüzyılın başında da toplumun büyük bir kısmı göçebeydi. Onların anlayışlarına göre göçebelik, toplumun geçim kaynağı ve bir normdu. Göçebeler, mevsimlik hareket ve göçleri yük olarak görmez, aksine göçü sabırsızlıkla beklerler ve onu âdeta bir şenlik olarak görürlerdi (Radloff 1976: 191). Mevsimsel göç ve taşınma olgusunu gerçekleştirecek kadar varlıklı olmayan insanlara *jatak* veya *catak* denirdi ve bunlar Kazak ve Kırgız toplumlarındaki en alt toplumsal tabaka olarak algılanırdı.

19. yüzyılın önemli kaynaklarını teşkil eden ve bizzat Kazak ve Kırgız toplumuna seyahat edip, ziyaret eden, gözlemleyen seyyahlar, notlarında, seyahatleri esnasında karşılaştıkları tarımla meşgul olan insanların, fakir tabakaları temsil ettiklerini belirtmişlerdir. 19. yüzyılın ilk yarısında Kazak aileleri arasında aylarca kalıp, gözlem yapan ve notlarını bir kitap şeklinde yayımlanan Levşin de, tarımın yoksullar tarafından yapıldığının altını çizer. Tarımla uğraşan en büyük katman, göçebe hayatı sağlamak için yeterli sayıda hayvanı bulunmayan yoksul insanlardı (Levşin 1996: 380; Geyns 1866: 227). Radloff da ancak yoksul insanların tarımla uğraştıklarını belirtir. Bununla birlikte, bazı zengin aileler, topraklarıyla uğraşmaları için az sayıda ekim-dikimle meşgul olacak aileyi istihdam edebiliyorlardı (Radloff 2007: 88, 92). 1893-1897

yıllarında bölgeye yolculuk eden İsveçli bilim adamı ve seyyah Sven Hedin, Kazak ve Kırgızlarda şehir sakinlerinin tamamının fakir olduğunu ve zengin Kazakların ise muazzam sürüleriyle bozkırlarda bulunduğunu belirtmiştir (Hedin 1999: 105; Kurmangaliyeva Ercilasun 2008: 63-64). Kazak ve Kırgız toplumunda mevsimlik göçlere katılmayan insanlar *jatak/catak* oldukları gibi, 19. yüzyıldaki anlayışa göre, *jatak* terimi, aşağılanmak için de kullanılırdı¹.

Ayrıca, *jatak*ların, hayat standartlarını ve koşullarını daha iyi hâle getirdikleri zaman, tekrar göç edecek düzeye erişip, göçebe olacakları düşünülürdü. Bu, yüzyıllardan beri devam edegelen bir anlayıştı ve 19. yüzyılın ikinci yarısında da pek çok seyyah tarafından pek çok kez kaydedilmişti. Dolayısıyla, bu tür bir anlayış, büyük ihtimalle 1920'lerin sonlarında ve 1930'ların başında da devam etmekte olup, Kazak ve Kırgız toplumlarında merkezden empoze edilen kolektif çiftliklerin kurulması ve zorla yerleşik hayat tarzına geçiş politikalarının uygulandığı dönemde de geçerli olmuştur.

Kırgızistan'da mülakatın gerçekleştirildiği görüşmeciler², sosyal geçmişlerinden ve yaşadıkları bölgelerden bağımsız olarak, adı geçen dönemi çok zor günler olarak nitelendirmiş ve sebeplerini şöyle açıklamışlardır:

“Bir zamanlar kolektifleştirme dönemi vardı. Beğenip beğenmeyin, hükümet insanların mallarına, hayvanlara zorla el koydular. İnsanlar hayvancılıktan yoksun bırakıldı. Bundan sonra zor günler ve sıkıntı yaşandı. Bu günleri hâlâ hatırlıyoruz. Bu günler çok zor günlerdir. Açtık ve tükenmiştik” (Erkek, şoför, Narın Eyaleti, Kırgızistan).

Stalin'in “yukarıdan dayatılan devrim” diye nitelendirilen kolektifleştirme siyaseti, özellikle göçebe yaşam biçimini devam ettiren Kazak ve Kırgızlar açısından tamamen ve yeni bir siyaset, farklı bir zihniyet ve alışılmamış, yabancı bir yaşam tarzı demektir.

KOLEKTİFLEŞTİRMEYE KARŞI DİRENİŞ

Sözlü tarih görüşmeleri verilerine göre, sıradan insanlar yeni kolektifleştirme politikaları hakkında iyi bilgilendirilmemişti, hatta kolektif yaşamın doğası hakkında asılsız bilgi ve söylentilerin kulaktan kulağa yayıldığı dezenformasyon olgusu da bir gerçektir. Öncelikle kolektifleştirmenin kendisinin ne olduğu hakkında anlatım ve açıklama eksikliği, özellikle de temel geçim kaynağı olan hayvanlarına el konacak olması, bu siyasete çok boyutlu bir direnç yaratmıştır. Kazak ve Kırgız toplumlarında

¹ Kazak bir *jatak* köyündeki günlük yaşam hakkında daha fazla bilgi için bkz. Geyns 1866: 227-232; Kurmangaliyeva Ercilasun 2008.

² Sözlü tarih araştırmaları, Kırgızistan ve Kazakistan'da 2007-2015 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Araştırma, 65 yaşından daha büyük insanlarla mülakat yapma yöntemini kullanmıştır. Hayatlarının büyük bir kısmını 20. yüzyılda geçiren bu insanlar, bu yıllarda bizzat yaşadıkları anı ve hikâyeleri anlatarak, değerli bilgi ve birikimlerini paylaşılar; araştırma esnasında birçok yeni bilgi kayıtlara geçmiştir.

kolektifleştirme siyasetine karşı, hayvanlarını toplu bir şekilde kesme, komşu ülkelere göç, ayaklanma ve çeşitli “sessiz direniş” biçimleri gerçekleşmişti.

Kırgızistanlı bir görüşmeci, köyündeki toplu hayvan kesimi ile nasıl karşılaştığını hatırlar ve şöyle anlatır:

“1930-31’de ... yaz aylarında ... ben yaklaşık 12-13 yaşındaydım. O zamanlar, birbirine yakın dikilmiş olan boz üyelerde (keçeden çadırlarda) yaşırdık. Bir gün dışarıdaydım ve geri döndüğümde çadırdan oluk oluk kanın aktığını gördüm. Kapıyı açtım ve çok sayıda koyun ve keçinin kesilmiş olduğunu gördüm. Dışarıdan gelen zayıf bir sesi dikkatle dinlemeye başladım. Sesi takip ettim ve çadırların birinde hep birlikte oturan kadınları buldum. Koyun ve keçilerin neden hepsinin kesildiğini sordum. O zaman şöyle cevap verdiler: Neden olmasın? Bunlar bizim dürüstçe, alın terimizle kazandığımız mallarımız değil mi; hükümet bizden bunları alacağına neden kendimiz yemeyelim?” (Erkek, şoför, kolhoz şefi, Çüy Eyaleti, Kırgızistan).

Bu sözlü tarih kaynağı tarafından aktarılan hayvanların toplu kesimi, insanların ellerindeki özel mülkiyeti olan hayvanlara el konmasına karşı nüfusun tepkisini göstermektedir. Bu kaynağın aktardığı toplu kesim olayı, tek tük değildi ve hayvan kesimi, yaygın bir şekilde gerçekleşmiştir. Kitlesele direniş ve kesimin aylarca devam ettiği anlaşılıyor, çünkü Sovyet hükümeti, kanunlar çıkararak toplu hayvan kesimine karşı önlem almaya çalışmıştı. 16 Ocak 1930 tarihinde SSCB Merkezi İcra Komitesi ve Halk Komiserleri Sovyeti (şimdiki Bakanlar Kuruluna denk), “Hayvanların Acımasız Katledilmesine Karşı Mücadele Tedbirleri” başlıklı kararlar çıkarmıştı (*Kollektivizatsiya* 1957: 260-261). Birkaç ay sonra 1 Kasım 1930’da “Hayvanların Acımasız Katliamına Karşı Tedbirler Üzerine” adlı bir karar daha çıkarmıştı (*Kollektivizatsiya* 1957: 336-337; Kurmangaliyeva Ercilasun 2009: 66-67). Hayvanların toplanması ve varlıklarına el konması, toplum tarafından hoş karşılanmamıştır ve özellikle nüfusun zengin katmanları tarafından kabul edilememiştir. Hayvanları toplu bir şekilde keserek direnme olgusu, dönemle ilgili romanlara da yansımıştır. Dünyada pek çok kimse, bu acı direnişi, Mihail Şolohov’un “Ve Durgun Akardı Don” romanında geçen, “Kes, nasılsa artık bizim değil bunlar”, “Kes, nasılsa el koyacaklar”, “Kes, artık kolhozda yiyemeyeceksin” sözleriyle hayvanlarını kesip, mide fesadı geçirene kadar yiyen insanlar hakkındaki satırlardan öğrenmiştir (Nove 1969: 174).

Dahası, kolektifleştirme ve özel mülklerine el konması politikaları, toplu göçlere sebep olmuştu. Özellikle varlıklı insanlar, hayvanlarını paylaşmak istememişlerdi; bu sebeple komşu ülkelere göç etmişlerdi. Göç kararı alan büyükler, diğer vatandaşları da yer yer kendileriyle birlikte hareket etmeye çağırdılar, bazen de zorladılar. Kazakistan’dan röportaj veren bir kişi, o esnada yayılmış olan bazı asılsız söylentilerle dezenformasyonun ve göçün düzenlenişini şöyle anlatmıştı:

“1931’de, Janabatır ruma (ru, boyun alt bölümü) mensup bazı insanlar, köylülere tehdit ederek, ‘eğer kolhoza katılırsan, hem sığırların, hem ailelerin ortak olup, katılanlar arasında paylaşılacaktır. Hepiniz yiyeceğinizi bir tencereden yiyeceksiniz ve kolhoza

katılan herkes bir yerde birlikte uyuyacak' dediler³. Bu şekilde, halkı korkutarak Çin'e götürmeye çalıştılar. Bu 1931'de oldu. Yani, Janabatır boyu göç etti. Ancak, göç girişimi başarısız oldu... Bu insanlar sınıra yaklaştıklarında, OGPU (KGB'nin eski adlarından biri) göç kabilelerini kuşatmış ve kaçmak isteyen insanların çoğunluğunu öldürmüştü... Birçoğu öldü. Öldürüldükleri yere sonradan 'Oybayşat' (oybay, bir kişi zor durumdaysa veya yardım istediğinde kullanılan ifade, eyvah, vay vay; şat da ince derin çay) dendi, çünkü birçok kişi oybay diye haykırmişti. İnsanlar ağlıyorlardı ve oybay-oybay diye bağırıp çağırıyorlardı. İki aile, göçü takip edememişti, çünkü ineklerinin sırtına yükledikleri eşyalar iyi bağlanmamıştı ve eşyalar inekten düşmüşlerdi. Bu aileler eşya toplamakla uğraşırken gruba yetişememişti. Takip edemeyip, göç kafilesini kaçırdıklarından canlı olarak geri dönmüşlerdi; köye geri döndüklerinde ise cezaevlerine kondu. Ancak grubun çoğunluğu, sınırın yakınında oracıkta öldü. Bu, 1931'de oldu. İşte bu kolektifleştirme idi" (Erkek, öğretmen, Doğu Kazakistan Eyaleti, Kazakistan).

Benzer şekilde, Kırgızistan'daki Celalabad bölgesinden sözlü tarih kaynağı, zorla kolektifleştirme politikalarının yanı sıra Kırgızistan'ın güney kesimlerindeki kıtlık nedeniyile zenginlerin göç ettiklerinden bahsetmiştir.

"Binlerce ve binlerce kişi burada, Celalabad ve Kurşab civarında açlıktan öldüler. Zengin insanlar ise ya hapsedildi, ya öldü ya da Çin, Afganistan, Suudi Arabistan yahut Türkiye'ye kaçtılar" (Erkek, işçi ve veteriner, Celalabad Eyaleti, Kırgızistan).

Toplu göçler ve sonuçları, özellikle Gorbaçov dönemindeki şeffaflık (*glasnost*) ve yeniden inşa siyaseti (*perestrojka*) döneminden sonra ve akabinde bağımsızlıktan sonra araştırılabildi. Nitekim 1990 yılında Kırgızistan'da yayımlanan bir gazetede, 1930'ların başında Kırgızistan'ın Alay vadisinden ve ayrıca At-Başı ilçesinin köylerinden, göçebelikle meşgul olan 300 hanenin göç ederken 30 000 koyun ile 15 000 ineği beraberinde götürdükleri belirtmiştir (Baktıgulov 1990: 88-89). Bunlar Kırgızistan'dan sadece 300 hane ile ilgili rakamlardır; tablonun geri kalanını düşününce rakamlar daha büyük boyutlara ulaşmaktadır.

Kazakistan için ise hem hayatını kaybedenler, hem göç edenlerle ilgili rakamlar daha muazzam boyuttadır. Bulunduğu bölgeye göre komşu ülkelere, Doğu Türkistan'a ve Moğolistan'a, Özbekistan'a ve Kırgızistan'a, Türkmenistan'a ve Rusya'ya kaçarak ülkeyi terk edenlerin sayısı da fazladır. Tam sayıları net olarak bilinemesi de, bu olgu, bugün, 4,5 milyon civarında bir Kazak nüfusunun neden Kazakistan dışında yaşamakta olduğunu biraz açıklamaktadır. Kolektifleştirme ve sonucu, 20. yüzyılın ilk yarısındaki dışarıya toplu göçün tek sebebi olmamakla birlikte, göçe sebebiyet veren önemli faktörlerden birisidir.

Kolektifleştirmenin özellikle Kazakistan'da acımasız bir şekilde yürütülmesi, dönemin Kazakistan Komünist Partisi 1. sekreteri olan Filip Goloşçekin'in acımasız şahsından ve keyfi uygulamalarından da kaynaklanmıştır. Kazakistan'da 1925 yılında

³ Meşhur Kazak yazarı Beyimbet Maylin, her şeyin ortak olacağı söylentilerini, benzer şekilde dolaşan söylenti ve dezenformasyon örneklerini *Maydan* (1933) adlı eserinde dile getirmiştir ve orada da *kolhoza* katılırlarsa herkesin bir yorganın altında uyuyacağı söylentisi kulaktan kulağa dolaşıyordu.

göreve başlayan Goloşçekin, bu ülkeye bir küçük Ekim devriminin gerektiğini iddia eder. Zira Goloşçekin, bir konuşmasında “Köylerde Ekim İhtilâli’nin belirtileri yok. Sınıf mücadelesi fark edilmiyor. Yoksullar Komitesi, zenginlerin mal mülklerini devletleştirme yok ve hatta köylerde komünist olmuş kimseler bile yok” diyordu (Kozıbayev 1990: 74, Kara 2007: 186’dan naklen). Özel mülkiyete devlet tarafından zorla el konması ve keyfî uygulamalar, halkın tepkisini çekmiştir. Birçoğu 1929-1931 yılları arasında olmak üzere, çok sayıda ayaklanmaya sebebiyet vermiştir. Kişisel saldırı veya göçler hariç, OGPU kayıtlarına göre Kazakistan’da bu üç yılda 372 tane kitlesel ayaklanma meydana gelmiş, binlerce kişi bu ayaklanmalara katılmıştır (Omarbekov 1997: 126). Zorla iskân ve kolektifleştirmeye direnen halkın, bazen hükümet yetkililerinin canına kast ettiği (460 olay ve teşebbüs kayıtlara geçmiştir), bazen de bilinçli bir tepki ile *kolhoz* ile *sovhoz* (Sovyet devlet çiftliği) malını ateşe verdiği de (127 defa) kaydedilmiştir (Omarbekov 1997: 126-127).

Ayaklanmalar kanlı bir şekilde bastırılıp, düzen sağlanmış gibi görünse de, çeşitli için “sessiz direnişler”, “sessiz gizli mücadeleler” veya hayatta kalma yöntemleri vardı. Kolektifleştirme siyaseti başlatıldıktan sonra, politikayı hayata geçirme esnasında ağır cezalar uygulandı. Kazakistan ve Kırgızistan’da, hayvancılığa bağlı göçebelik temelli geleneksel ekonomiye son verilmesi gerekiyordu. Kitleler muzdaripti ve açlık çekiyordu. Uzun bir gün boyunca *kolhoz*da çalıştıktan sonra ailesine yiyecek götürürebilmek için bir avuç buğdayı evine götürürken yakalanan insanlar hapisaneye atılmışlardı. Yalnızca “*kulak*”lar sert bir şekilde cezalandırılmıyordu, aynı zamanda “anti-*kolhoz*” nitelikteki herkes cezaya çarptırılabilirdi. Bu nedenle, o zamanlar yaygın bir şekilde söylenen bir deyim vardı: “*Cezaevinde ölmektense açlıktan ölmek daha iyidir*” (Erkek, Doğu Kazakistan Eyaleti, Kazakistan).

İnsanlar bir şekilde hayatta kalmalıydılar. Evine bir avuç buğday götürmek isteyen insan, kolektif çiftlik devlet malı sayıldığı için bir avuç buğday bile suç kabul edilir, o insan için yıllarca hapis veya sürgün sebebi olurdu. Traktör sürücüsü olan babası ile ev hanımı olan annesinin başrolde olduğu hayat hikâyesini anlatan diş hekiminin naklettiği hikâye, gerçekleri göz önüne seren çok çarpıcı bir hikâye idi. Nakleden sözlü tarih kaynağının babası, ailesine ve evdeki çocuklarına yiyecek götürürebilmek için çalıştığı kolektif çiftlikten her gün gizlice bir avuç kadar buğday alır; ancak bunu alenen götürmesi mümkün değildir. Şöyle bir gizli yol bulmuştur: Evinden getirdiği küçücük bir bez torba vardır, içine gizlice bir avuç kadar buğdayı koyar ve traktörün radyatörünün içine saklar. Evine dönüş yolunda radyatördeki sıcak suyla bu azıcık buğday pişer. Evine karanlık olunca dönen babası, getirdiği buğdayla ailesini besler. Babası, bir avuçtan biraz fazla almayı da denemiştir, ancak fazla olursa pişmeyeceğini anlamıştır. Böylece her gün bir avuç buğdayla ailesini açlıktan ve ölümden korumuştur. Ancak bir müddet sonra bu durum, *kolhoz* yetkililerinin dikkatini çeker, özellikle evlerinde soba yanıp, dumanı tütmez, ancak çocuklarının da açlık çekiyor gibi gözükmediklerini gözlemlerler. Fakat durumun ne şekilde olduğunu çözemezler.

Acaba *kolhoz*dan buğday çalıp evlerinde sakladıkları gizli bir ambar mı var diye düşünürler. Nakledicinin annesi, babasına, *kolhoz* yetkilisinin eve gelip, saatlerce oturup, gözlemediğini aktarır. Babası, eşine şöyle bir yöntem öğretir: Yetkili bir daha geldiğinde evde temizlik yapıyormuş gibi yapıp, evdeki bütün halıları ve sandıkları, dolapları dışarı çıkarmasını, yerde hiçbir örtü vb bir şeyi bırakmamasını söyler. Bunun anlamı da şuydu: O sıralarda yaygınca kullanılan bir yöntem olarak toprağın altına gizli bir kiler kazılır, yiyecekleri oraya saklardı. Gerçekten de *kolhoz* yetkilisi yine gelir, uzun uzun, havadan sudan şeyler konuşarak acaba evde gizli bir ambar var da yakalar mıyım diye oturur. Eşinin dediklerini harfiyen yerine getiren evin hanımı (nakledicinin annesi), evdeki bütün eşyaları dışarı çıkararak gizli bir kilerin olmadığını kanıtlamış olur. Nitekim *kolhoz* yetkilisi de bir daha gelmez (Erkek, diş hekimi, Güney Kazakistan Eyaleti, Kazakistan). Bu örnekte görüldüğü üzere, böyle zorba yönetime, halk kendince çare bulmuştur. Tepeden inme sisteme, insanların sessiz direniş göstererek hayatta kalma yöntemlerine başvurduklarını anlamak mümkündür.

Bu mülakatlarda, kolektifleştirme politikalarına iç pencereden bakışın yanı sıra, halkın zorla kolektifleştirilmesinin çeşitli aç ve acıları, hayvanlarından yoksun bırakılma ve yerleşik hayata karşı muhalefet ve direnç, diğer bir deyişle, gerçek deneyim ve yaşantı açıklanmaktadır.

Böylece, sözlü kaynaklar çok yönlü direniş ve kolektivizasyona karşı yaşanan tavrı naklediyorlar. Kimileri hayvanlarını keserek bu uygulamaya direnmiş, kimileri kitleler hâlinde ülkeyi terk etmiş, kimileri çeşitli ayaklanmalarla tepkilerini ortaya koymuş, kimileri de ülke ve sistemin içinde bulunmalarına rağmen çeşitli yöntemlerle "sessiz direniş" örneğini sergilemişlerdi.

KOLEKTİFLEŞTİRMEİNİN NETİCELERİ

Kolektifleştirme, ülkenin gelişmesi yolunda bir adım mıydı yoksa tam tersi mi oldu? Bu siyasetin neticeleri ne olmuştu?

Stalin, Sovyet iktidarının basını olan *Pravda* gazetesinde 2 Mart 1930 tarihinde, "Başarıdan Başı Dönmek" başlıklı bir yazı yayımlamış; Türkistan coğrafyasının bazı bölgelerinde, kolektif çiftlikleri kurmanın hemen mümkün olmadığını, dolayısıyla tehdit ederek ve güç kullanarak başarılabilirdiğini dile getirmiş, ayrıca başarıya ulaşmak için artık gönüllü olarak katılmalarını telkin etmiştir (McCauley 2003: 38, 105-106; Roxburgh 1987: 31).

Kolektifleştirme, modern tarihin en tartışmalı konularından biri olarak değerlendirilmektedir. Daha Sovyetler Birliği döneminde, Batı literatüründe, bu siyasetin, hem kısa vadede, hem uzun vadede Sovyet ekonomisini ve köylü nüfusunu felâkete sürükleyen bir politika olduğu, ayrıca bu uygulamanın çok gaddar bir şekilde yürütüldüğü yazılıp çizilmişti (Gregory – Stuart 1990: 119).

Halk açısından kolektifleştirmenin ana sonuçları, keçe çadırlardan kereste, taş veya tuğladan yapılmış evlere, yerleşik hayata geçiş ve kolektif çiftliklerin kurulması; halkın özel mülkiyeti olan hayvanların kamulaştırılıp, devlet tarafından el konmasından kaynaklanan açlık olmuştur.

Gündelik hayatta ve geleneksel yaşam biçiminde meydana gelen değişiklik, Kırgızların *boz üy* ve Kazakların *kiyiz üy*lerinden, inşa edilen evlere geçişi, 20. yüzyıl Kazakistan ve Kırgızistan tarihinin önemli kilometre taşlarından biriydi. Sözlü tarih çalışması esnasında mülakat yapılan yaşlı Kazak ve Kırgız görüşmecilerin çoğu, göçebe ya da yarı göçebe yaşam biçiminden yerleşik hayat tarzına geçişi hatırlıyordu⁴. Özellikle Batı'da kolektifleştirme siyaseti ve uygulanmasını çeşitli açılardan inceleyen pek çok sayıda çalışma vardır. Kolektif çiftliğin kurulması ve buna bağlı olarak yerleşik hayata geçiş sürecini, bizzat sözlü tarih kaynaklarının anlatımıyla aktaralım.

“Biz boz üylerde yaşadık. Sonra kolektifleştirme oldu ve biz tarımla uğraşmaya, araziyi sürmeye başladık. Özbekler vardı, onlar tuğla evler inşa ettiler” (Kadın, kolhoz işçisi, Çüy Vadisi, Kırgızistan). Yerleşik hayata geçiş sürecinde, göçebe Kazak ve Kırgızların, ev inşaatı konusunda, yerleşik kültürden gelen Özbek, Tatar veya Ruslardan yardım aldıkları görülmektedir (Kurmangalyieva Ercilasun 2008).

“Bütün boyların kendilerine ait otlakları var ve burada mevsimsel göçü gerçekleştiriyorlar... 1928'de bir köyün kurulacağı ilân edildi. Aynı yerde yaşayacağız, burada bir merkez olacak dendi. Bu bağlamda, köyün ileri gelenleri, birbirleriyle istişarelerde bulunarak Koytas köyünü seçmişlerdir. Başka bir köyde (yaklaşık 70 km uzaklıktaki) Üşbulak köyünde, bir Rus tüccar vardı. Evi çam ağacından yapılmıştı. Evine devlet tarafından el kondu. Bu evi, bir çeşit sal ile Kürşim nehri üzerinden bizim köye getirmişlerdi. Köydeki ilk okul oldu. Bu okul hâlâ köydedir. Buna “kızıl mektep” (kırmızı okul) deniyordu. “Kızıl mektep” denmesinin sebebi, çatısı kırmızı bir metal ile kaplanmıştı. İki katlı bir okuldu. Alt katta üç oda vardı. Sonra zamanla bina yavaş yavaş zemine çökmeye başladı. (Kolektifleştirme ile ilgili) her şeyin gönüllü bir şekilde gerçekleştiğini söyleyemeyiz. Herkes istese de, istemese de, her şekilde katılmak zorundaydı” (Erkek, öğretmen, Doğu Kazakistan Eyaleti, Kazakistan).

Sözlü tarih kaynakları, kolhozların kurulması ve kamulaştırma sürecinin uygulanmasının yanısıra, kolektifleştirmenin, “kulak” diye etiketlenip, mallarına el konup, kendilerinin sürgüne gönderilmeleri, Kazakistan ve Kırgızistan'daki muazzam ölçekteki kıtlık ve açlık gibi olumsuz yönlerinden bahsetmektedirler. Son yıllarda sözlü tarih çalışmaları, hız kazanmıştır. Ailesi “kulak” olarak yargılanıp, mal mülklerine el konan, açlığı ve çeşitli zorlukları bizzat yaşamış çok sayıda Kazaklardan biri olan Muhamet Şayahmetov'un anıları, kitap olarak yayımlanmıştır (Shayakhmetov 2006). Özellikle Kazakistan'daki açlığın nasıl ve ne boyutta olduğu, az çok bilinir ve hem arşiv belgelerine dayanılarak, hem sözlü tarih verileri ışığında,

⁴ Kırgızistan'daki kolhoz hayatı ve yaşam tarzı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kurmangalyieva Ercilasun, Güljanat, "Remembered Traditions and Lifestyles of Soviet Kyrgyzstan", *Inner Asia*, Cambridge Üniversitesi, 12/1 (Bahar 2010), s. 157- 175.

yazılı kaynaklara yansımıştır. Kazakistan'da yaşanan açlık ve zayi boyutu olağanüstü ağırdı; çünkü göçebelik veya yarı göçebelikle hayatını idame ettiren yöre halkının başlıca geçim kaynağı olan hayvanlarına el konmuştu. Yerleşik hayata geçiş, halka açıklanmadan, tarım yapmaya alıştırmadan gerçekleştirilmişti; sert kışlarla ve zorlu iklim koşullarıyla bağlantılı olarak, nüfus kırılıyordu.

Kazakistan'daki açlık üzerine çeşitli bilimsel araştırmalar mevcuttur. Tarihi Prof. Dr. Talas Omarbekov, Kazakistan'ın Sovyetlere bağlanmasından hemen sonra 1920'lerin başında ve 1930'ların başında olmak üzere iki defa şiddetli açlık süreci yaşandığını belirtir. Bu açlık felâketi, muazzam ölçüde ve ağırlıkta kitlesel ölümler meydana getirmiş; hayatta kalanların da epey bir kısmı, diğer ülkelere kaçmak zorunda kalmışlardı. Omarbekov, en kötüsü Kazakların bir ulus olarak tamamen kaybolma tehdit ve tehlikesiyle karşı karşıya kaldıklarını ifade eder (2003: 260). Ayrıca, Kazakistan'da yaşanan bu durum, 1932'de yapılan 17. Parti Kongresi'nde "Kazak ekonomisinin başarısızlığı" şeklinde masaya yatırılmış, önemli gündem maddelerinden biriydi (Olcott 1995: 182).

Yaşanan kayıp sayısı ile ilgili yaklaşık rakamlar ortaya konmuş, bu konuda da çeşitli görüş ve hesaplamalar bulunmaktadır. Örneğin, Olcott, Stalin dönemi istatistiksel ve ekonomik verileriyle meşhur Naum Jasny'nin hesaplamalarına dayanarak, 1930'lu yıllarda 1,5 milyondan fazla Kazak öldüğünü ve 1928-1932 yılları arasında sürülerin yaklaşık yüzde 80'i tahrip edildiğini belirtmektedir. Yazar ayrıca "Fiilî kayıpların muhtemelen daha da büyük olduğunu" ifade etmektedir (Olcott 1995: 184-185). Son yıllardaki çeşitli çalışmalarda 2 milyon ile 4 milyon arası insan kaybı zikredilse de, kesin bir rakam telaffuz etmek mümkün görünmemektedir. Ülkedeki yaklaşık 40 milyon hayvanın 36 milyonu telef olmuştur (Kara 2007: 190). Kazak diasporası ile ilgili araştırmalarıyla tanınan Gülnara Mendikulova, kolektifleştirme yılları ile ilgili demografik bilgilerin uzun yıllar boyu gizli tutulduğunu, esasında kolektifleştirmenin Kazaklara yönelik soykırım niteliğinde olduğunu belirtir (Mendikulova, 1997).

Benzer şekilde, Kırgızistan'da 1930'ların başında yaşanan açlık ve kıtlık, her ne kadar Kırgızistan tarih yazımında ve tarih kitaplarında fazla yer alamamışsa da, sözlü tarih projeleri çerçevesinde görüşülen, dönemi bizzat yaşayan tanıklar, ciddi boyutta bir açlıktan söz etmişlerdir. Sözlü tarih verileri, bu açlığın, Kırgızistan'ın sadece belli bölgelerinde değil, bütün ülkede yaşandığını nakletmişler ve oldukça derin boyutlarını ortaya koymaktadırlar. Sözlü tarih kaynaklarının ifadelerine göre, Kırgızistan'da 20. yüzyılın başlarında neredeyse her on yılda bir gerçekleşen açlıklar vardı: 1920'lerde, 1930'larda ve 1940'larda ülkede ciddi ölçüde açlık ve kıtlıklar yaşanmıştı.⁵

⁵ Kırgızistan'daki açlıklar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kurmangaliyeva Ercilasun, Güljanat (2017). "Famine in Kyrgyzstan in the 1930s and 1940s", *Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan: Life and Politics during*

Kolektifleştirme, Sovyet tarih yazımına ise şöyle yansımıştır: Komünist Parti'nin 1938 yılında yayımlanan ve Stalin'e atfedilen tarihçesinde, "aşağıdan gelen doğrudan destek ile Devlet iktidarının inisiyatifıyla yukarıdan bir devrim" olarak tanımlanmıştır (Carr 2007: 130).

SONUÇ

Bu çalışmada, kolektifleştirmenin sıradan insanlar tarafından nasıl algılandığı, halka nasıl yansıdığı ve kolektifleştirmeden ne şekilde etkilendikleri yine sıradan insanlar tarafından aktarılarak değerlendirilmiştir.

Yerleşik yaşam tarzı hakkındaki geleneksel anlayış, 1928 yılından itibaren uygulanmaya konmuş olan kolektifleştirme politikasının nasıl algılandığını kavramak için önemlidir. Buna ek olarak, kolektifleştirme, tepeden inme bir şekilde özel mülkiyetin devlet mülkiyetine dönüştürülmesi sebebiyle çatışmayı beraberinde getirir. Bu aynı zamanda bireysel veya aileyi ilgilendiren bir konunun artık kolektif olması gerektiğinden dolayı meydana gelmiş bir huzursuzluk yaşatır. Bu unsur, kolektivizasyona yönelik direncin temelini oluşturmaktadır.

Bu yaş grubundaki insanlar tarafından Stalin, bazen bir "baba" gibi görülüp sempati duyulabilse de, bazı politikaları övülüp, başta olduğu dönem yüceltilebilse de, kolektifleştirme siyaseti ve uygulaması, dönemin tanıkları tarafından pek olumlu bir şekilde hatırlanmamaktadır. Mülakata katılan konuşmacılar, uygulamaya geçiş sürecinin daha yavaş yapılması hâlinde saydı, kolektifleştirmenin daha başarılı olabileceğini kabul etmişlerdir. Dahası, bu siyaset sonucunda Kazakistan ve Kırgızistan'da, yaşanan açlıkların da sonucunda, milyonlarca insanın kaybı söz konusu olmuştur. Artıları ve eksileri değerlendiren konuşmacılar, bu meseleye gelince olumsuz yönler hâkim olur. Sözlü tarih kaynakları, yerleşik hayat tarzına geçişi, yeni yönetim tarzı ve modernleşme biçimini, genellikle olumlu bir gelişme olarak anlatmamakta; kolektivizasyonun sonuçları olarak "kulak" diye sürgüne gönderme ve çeşitli cezalandırmaların, açlık ve kıtlığın altını çizmektedirler.

Stalin'in baş mimarı olduğu kolektifleştirme siyaseti, özellikle göçebe Kazak ve Kırgız toplumlarında köklü değişimlere yol açmış, halkın refah düzeyinin artırılması ve ülkenin gelişmesinden ziyade halka muazzam boyutlarda zarar veren bir uygulama olmuştur. Modernleşme ve yerleşik hayata geçişin, daha yumuşak ve kademeli bir şekilde gerçekleşmesi gayet mümkünken, milyonlara cana ve mala kast edilerek uygulanmıştır. Böylece, kolektifleştirme, 20. yüzyıl Kazak ve Kırgız tarihinin acı sayfalarından biri olmuştur.

the Soviet Era, editörler: Timur Dadabaev – Hisao Komatsu, Palgrave Macmillan, Londra, s. 39-51; Kurmangaliyeva Ercilasun, Güljanat (2009). "Famines in Kyrgyzstan: The Memories of the 1930s & 1940s", *The Journal of Central Asian Studies*, Keşmir Üniversitesi, Srinagar-Hindistan, XVIII / 1, s. 63-73.

KAYNAKÇA

- BAKTIGULOV, Cumadil. (1990), "Kollektivizatsiya kirgizskogo aila: noviy vzglyad" (Kırgız Köyünün Kolektifleştirilmesi: Yeni Bir Bakış), *Kommunist Kirgizstana*, No: 3, 83-89.
- BOOBYER, Philip (2000), *The Stalin Era*. Londra ve New York: Routledge.
- CARR, Edward Hallett (2007), *1917 Öncesi ve Sonrası*. Çev.: Begüm Adalet, İstanbul: Birikim.
- GEYNS, A. K. (1866), "Киргизские очерки" (Kırgızlar Üzerine Notlar), *Туркестанский сборник*, St. Petersburg, cilt III, ayrı basım, 179-272.
- GREGORY, Paul R. – Robert C. STUART (1990). *Soviet Economic Structure and Performance*. 4. Baskı. New York: Harper Collins Publishers.
- HEDIN, Sven von. (1999), "Asya'nın Kalbine. Pamir. Tibet. Doğu Türkistan. Sven Hedin'in 1893-1897 Yıllarındaki Seyahati", *Из истории казахов* (Kazak Tarihinden). Almatı, 103-109.
- KARA, Abdulvahap (2007), "Stalin Döneminde Kazakistan'da Kolektifleştirme ve Açlık", *Stalin ve Türk Dünyası*, editörler: Emine Gürsoy Naskali – Liaisan Şahin, İstanbul: Kaknüs, 183-192.
- Kollektivizatsiya selskogo khozyaystva: vazhneyshiye postanovleniya kommunističeskoj partii i sovetskogo pravitelstva, 1927-1935 gg.* (1957). (Kırsal Ekonominin Kolektifleştirilmesi: Sovyet Hükümeti ve Komünist Parti'nin 1927-1935 Yılları Arasındaki En Önemli Karamameleri), Moskova.
- KOZIBAYEV, Manaş (1990), "Goloşcekin, Sayasi Portret", *Navbet*, Almatı.
- KURMANGALIYEVA ERCİLASUN, Güljanat (2008), *Seyahatnamelere Göre Yedisu Bölgesindeki Kazak ve Kırgızların Sosyal Yapısı (1854-1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Tez Danışmanı: Prof. Dr. İlhan Şahin.
- KURMANGALIYEVA ERCİLASUN, Güljanat (2009), "Famines in Kyrgyzstan: The Memories of the 1930s & 1940s", *The Journal of Central Asian Studies*, Keşmir Üniversitesi, Srinagar-Hindistan, XVIII / 1, 63-73.
- KURMANGALIYEVA ERCİLASUN, Güljanat (2010), "Remembered Traditions and Lifestyles of Soviet Kyrgyzstan", *Inner Asia*, Cambridge Üniversitesi, 12/1 (Bahar), 157- 175.
- KURMANGALIYEVA ERCİLASUN, Güljanat (2017), "Famine in Kyrgyzstan in the 1930s and 1940s", *Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan: Life and Politics during the Soviet Era*, editörler: Timur Dadabaev – Hisao Komatsu, Palgrave Macmillan, Londra, 39-51.
- LEVŞİN, A. İ. (1996), *Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких, орд и стеней* (Kazak Cüzleri ve Bozkırlarının Tasviri), Almatı.
- MCCAULEY, Martin (2003), *Stalin and Stalinism*. Londra: Pearson Longman, 3. Baskı.
- MENDİKULOVA, Gulnara (1997), *İstoričeskiye sudbi kazahskoy diaspori. Proishojdenie i razvoitie* (Kazak Diasporasının Tarihi Kaderi; Ortaya çıkması ve Gelişmesi), Almatı: Ğılım.
- NOVE, Alec (1969). *An Economic History of the USSR*. Londra: The Penguin Press.
- OLCOTT, Martha Brill (1995), *The Kazakhs*, 2. baskı, Stanford: Hoover Institution Press.
- OMARBEKOV, Talas (1997), *20-30 jıldardağı Kazakstan kasireti* (Kazakistan'ın 1920'li-1930'lu Yıllardaki Trajedisi), Almatı: Sanat.
- OMARBEKOV, Talas (2003), *Kazakstan tarihının XX-ğasırdagy özehti maseleleri* (Kazakistan'ın 20. yüzyıldaki Önemli Sorunları), Almatı: Öner.

RADLOFF, W. (1976), *Sibirya'dan (Seçmeler)*, (çev. Ahmet Temir), İstanbul.

RADLOFF, W. (2007), *Тюркские степные кочевники* (Türk Bozkır Göçebeleri), Kazak Etnografya Kütüphanesi Serisi, genişletilmiş 2. baskı, Astana.

ROXBURGH, Angus (1987), *Pravda; Inside the Soviet News Machine*. Londra: Victor Gollanz.

SHAYAKHMETOV, Mukhamet (2006), *The Silent Steppe. The Story of a Kazakh Nomad under Stalin*, Rusça'dan çev.: Jan Butler, yayına haz.: Anthony Gardner, Londra.